law in Ukraine. Analysis of sociological and statistical data allows the authors to make logical conclusions and suggestions for improving the status of young people.

Key words: illegal employment, informal labor relations, unemployment, employment contract, trial period, training, minimum wage.

DOI <https://doi.org/10.33766/2524-0323.86.78-94>

УДК 342.4

В. Л. Федоренко,

доктор юридичних наук, професор,
директор Науково-дослідного центру судової
експертизи з питань інтелектуальної власності
Міністерства юстиції України, заслужений юрист
України, судовий експерт вищого кваліфікаційного класу
(м. Київ, Україна)

e-mail: fedorenko900@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

КОНСТИТУЦІЯ ТА КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ: СУТНІСТЬ, СЕНСИ І ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНІСТЬ

Публікація покликана дослідити походження та поняття категорії «конституція», її взаємозв'язкам із категорією «конституціоналізм» у сучасних демократичних правових державах. Аналізуються витоки українських конституцій і конституційних актів від Конституції Пилипа Орлика 1710 р. до чинної Конституції України 1996 р. Узагальнюються та систематизуються найбільш поширені підходи до визначення сутності конституцій і їх сенсу для розвитку суспільства та держави, як-от: позитивістський, природно-правовий, соціологічний, політологічний, інституційний, синтетичний тощо.

Ключові слова: конституція; основний закон; Конституція України; Конституція Пилипа Орлика; конституціоналізм; конституціоналізація.

Постановка проблеми. Як відомо, конституції стали найважливішим здобутком національної політико-правової думки, втілили найкращі здобутки державотворення та розбудови громадянського суспільства, а в ряді держав світу також нормативно закріпили перемоги в революціях, війнах за незалежність тощо. Недаремно для понад 40 країн світу, включно з Україною, день прийняття конституції став найважливішим загальнонаціональним святом.

День конституції є важливим загальнонаціональним святом для норвежців, поляків, словаків, японців. У США це свято було офіційно визнано лише понад 10 років тому, хоча за фактом американці відзначають цей день упродовж майже півстоліття. До того ж, у багатьох державах світу конституції та дата їх прийняття нерідко втілюються в матеріальних об'єктах культури. Так у столиці Іспанії місті Мадриді зведено монумент у формі порожнього кубу як найбільш досконалої геометричної фігури з надписом: «Народ Мадриду – Конституції 1978 року». Іншим прикладом є пагорб Конституції в місті Йоганесбургу (ПАР). Поряд зі спорудою в'язниці, де свого часу утримувалися жертви апартеїду та політичних репресій, було зведено офіційну резиденцію Конституційного Суду цієї

держави [2, с. 19-20]. У світі є безліч інших прикладів увіковічення соціальної цінності конституцій [20, с. 82].

Для України Конституція 28 червня 1996 р. стала символом консолідації українського народу в розбудові країни як суверенної й незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, попри те що прийняття Основного Закону в Україні відбулося найпізніше з усіх пострадянських конституцій після розпаду колишнього СРСР. При цьому Конституція України 1996 р. є найважливішою категорією національного конституційного права, його серцевиною, і всі результати змін національного державотворення та правотворення в Україні, включно з революціями 2004 і 2014 років, отримували своє відображення в Основному Законі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальновідомо, що такі категорії як «конституціоналізм» і «конституція» є основоположними для науки конституційного права як в Україні, так і за кордоном. До того ж, ці категорії інтенсивно вводяться в науково-категоріальний апарат сучасних досліджень у галузі філософії, соціології, політології, державного управління та ін. Це свідчить, з одного боку, про важливість для суспільства та держави зазначених категорій, а з іншого, про багатосенсовість категорій «конституціоналізм» і «конституція», які є важливою складовою не лише відповідних соціогуманітарних наук, а й світогляду науковців, експертів, політиків, представників інститутів громадянського суспільства та пересічних громадян.

У науці конституційного права проблема теорії Конституції України та конституціоналізму присвячено безліч цікавих дисертаційних досліджень, монографій та інших наукових публікацій учених, серед них є наступні: Ю. Барабаш, О. Батанов, Д. Белов, О. Бориславська, О. Васильченко, П. Євграфов, В. Колісник, А. Крусян, О. Лотюк, П. Любченко, Р. Максакова, О. Марцеляк, Н. Мішина, В. Нестерович, М. Орзіх, В. Погорілко, В. Речицький, М. Савчин, В. Серьогін, С. Серьогіна, О. Скрипнюк, І. Сліденко, Т. Слінько, О. Совгіря, П. Стецюк, В. Шаповал, С. Шевчук, Ю. Шемшученко, А. Янчук і ін. Упродовж багатьох років ця проблематика залишається близькою й для автора цієї статті [20-27].

Таким чином, на сьогодні в Україні сформувались різноманітні конкурентноздатні концепції та теорії конституції та конституціоналізму. Утім, політико-правові процеси 2010-2019 років, які призвели до численних змін в Конституції України (не в усіх випадках бездоганно легітимних), сприяли до частковому відродженню давно забутого феномену «юридичної» й «фактичної» конституції. На жаль, не лише громадяни, а й органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, усе частіше пояснюють невиконання «букви Конституції України» глибинним розумінням її «духу». До того ж, практика роботи консультативно-дорадчих органів (конституційні комісії, асамблеї [23]) при всіх Президентах України, від В. Ющенка до П. Порошенка, породила ще один феномен, коли зміни до Конституції України приймалися з посиланням на авторитетних українських учених-конституціоналістів, які спочатку «підтримували» їх за фактом прийняття, а в 2016-2019 роках перестали навіть рефлексувати у своїх

роботах на відповідні конституційні новели. Тобто, теорії та практика конституційного права, конституціоналізму й Конституції України почали розвиватися паралельно й незалежно одна від однієї. Подібна тенденція ввбачається контрпродуктивною, такою, що веде спочатку до десакралізації Конституції України, а надалі й загрожує її деномінації.

Зазначене зумовлює переосмислення сутності та змісту Конституції України й конституціоналізму після т.з. «електоральної революції», коли під час чергових виборів Президента України в квітні 2019 року виборці переважною більшістю голосів у другому турі виборів підтримали т.з. «позасистемного кандидата». Приводом же для цього дослідження є чергова річниця з дня прийняття Конституції України, яка залишається доброю нагодою для підведення підсумків і визначення перспектив розвитку конституціоналізму та конституції в Україні.

Формування цілей. Тож метою дослідження є переосмислення поняття та сутнісних ознак Конституції України й конституціоналізму в їх взаємозв'язку в політико-правових реаліях сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Термін «Конституція України», похідний від визначення «конституція», є досить поширеним не лише в науці конституційного права, а й в інших юридичних науках, а також у правотворчій і правозастосовній діяльності. Він є похідним від іншої історично сформованої правової категорії «конституція», яка виникла задовго до зародження самого конституційного права як галузі права і вживалася в різних значеннях багатьох сфер суспільного життя.

Існує припущення, що поштовхом для використання латинського слова «*constitutio*» як юридичного поняття первинно послужило вживання його в назві офіційних документів Стародавнього Риму часів Принципату та Домінату. Це поняття вживалося в словосполученні «*Rem Publicum Constituere...*» – «Римський народ встановлює...». З часом дієслово «встановлює» трансформується в іменник «установлення, устрій», що й дав початок численним стародавнім «конституціям». Однією з найвідоміших із них є «антична конституція» Арістотеля, відома як «Конституція Афін», або «Афінська Політія». «Конституціями» сучасні правознавці іноді називають закони Солона й Клісфена в Афінах, Закони Сервія Тулія в Римі та інші пам'ятки античного права. Термін «конституція» також застосовувався в давньоримському праві при кодифікації тогочасного законодавства [20, с. 82-83]. В. Шаповал також підкреслює, що іноді «конституцією» називали різні середньовічні систематизації права. До прикладу, видана в XVI ст. Кароліна мала назву латиною *Constitutio Criminalis Carolina* [33, с. 63].

Пізніше, у XVI ст., у Франції починає вживатися термін «*Lex fundamentalis*» – «основний закон», який уперше був введений у науковий обіг у роботах французьких публіцистів-тираноборців (монархомахів) Ф. Дюплессі-Монре, Ф. Отмана, Дж. Б'юкенена та ін. Ідея конституції як основного закону в уявленні монархомахів передбачала існування в державі такого найвищого нормативного акта, який би обмежував владу монарха-самодержця [20, с. 83].

Своєрідними «середньовічними конституціями» стали Статут Великого Князівства Литовського 1529 р., Основний закон Сан-Маріно 1600 р. і ін. Утім, застосування терміну «конституція» щодо цих установчих актів є умовним. Адже сам термін «конституція» не отримав поширення в цей час у названих середньовічних державах.

Сучасного значення термін «конституція» почав набувати лише в XVII ст., що ознаменувалося бурхливим розвитком конституційних ідей у Великій Британії, Франції та інших тогочасних країнах Західної Європи, а також у Північній Америці та наступними за цим «великими революціями» [21, с. 65-66].

Етимологічне коріння слова «конституція» викликало чимало наукових дискусій у всі часи. Справедливою видається думка С. Дністрянського про те, що кожна держава мусить мати певну форму, у якій вона регулює суспільний лад, але система державного ладу «...була інша в грецькому «полісі» та римській *civitas* стародавніх віків, інша в монархічній германській державі середніх та початку нових віків, і знову інша в конституціоналізмі найновіших віків» [6, с. 186].

Категорія «конституція» наповнювалася сучасним змістом протягом тривалого часу, чому сприяли теоретико-правові погляди таких мислителів XVI–XVIII століть, як Гуго Гроцій, Самуель Пуфендорф, Вільгельм Лейбніц, Христіан Вольф, Джон Локк, Вільям Блекстоун, Жан-Жак Руссо, Томас Пейн та ін. Здобутки цих науковців знайшли своє відображення в перших конституціях – Конституції США 1787 р., Конституції Франції 1791 р., Конституції Польщі 1791 р., Конституції Данії 1814 р., яка залишається другою «найстаршою» з діючих конституцій світу та інших тогочасних конституціях, зокрема, в Конституції Мейдзі 1889 р.

У першу чергу, у білях про права, які утверджували принцип «правління законів, а не людей». Хоча ці білі про права формально й виходили за межі правового регулювання тогочасних конституцій, проте стали ядром класичного європейського та американського конституціоналізму. Відомий мислитель минулого століття Фрідріх фон Хайек у своїй роботі «Конституція свободи» (1960 р.) писав: *«Найвідоміший із цих Біллей про права, Вірджинський, який був розроблений на основі англійських і колоніальних прецедентів і прийнятий до Декларації незалежності, послугував основним прототипом не лише для подібних документів інших північноамериканських держав, але й для Французької декларації прав людини й громадянина 1789 року, а через неї й для всієї Європи»* [29, с. 238].

При цьому, перші загальновідомі конституції Європи, Америки та Японії стали результатом реалізації ідей та ідеалів конституціоналізму, які пройшли випробування революціями [21, с. 64-92]. До прикладу, Французька революція 1791 р. явила Європі та світу приклад деномінації монархії та утвердження республіканської форми державного правління. Хоча «революційні конституції» Франції, рівно як і наслідки цих революцій, неоднозначно сприймалися тогочасними правознавцями. Так Б. Чичерін писав: «Революція завжди є порушенням основних законів держави, що підриває в народі повагу до закону» [32, с. 507].

Не можна оминати увагою й вітчизняний історичний досвід конституційного правотворення, зокрема прийняття Конституції Пилипа Орлика 1710 року – визначної пам'ятки національної політико-правової думки. Як відомо, «Пункти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня п'ятого дня у Бендерах», або ж «Бендерські конституції 1710 р.»¹, були укладені вихованцем Києво-Могилянської академії Пилипом Орликом і козацькою старшиною у вигнанні. У підготовці цього конституційного проекту також брали участь відомі представники тогочасних військових кіл і духовенства Андрій Войнаровський, Григорій Герцик, Кость Гордієнко та ін. Конституція Пилипа Орлика 1710 року має складну внутрішню побудову. Вона містить преамбулу, 16 пунктів і текст присяги Гетьмана Війська Запорозького. На думку П. Б. Стецюка, цей документ за своєю формою дещо нагадує *racia consenta* польських королів, однак за стилем викладу є значно простішим, доступнішим. Його текст починається релігійною формулою (звичайною для таких документів того часу): «Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Бога уславеного у Святій Трійці...» і далі йде важлива фраза, яка говорить про постійність (довготривалість, вічність) цього документа: «Нехай здійснюється задля віковичної слави і пам'яті Війська Запорозького і всього Руського народу...» [18, с. 71-72].

Конституція гетьмана Пилипа Орлика 1710 року унормовувала такі гострі питання як правовий статус Запорізької Січі та Української церкви. Зокрема в ній передбачалося конституювати автономію Запорізької Січі в складі України, а також визначалася така важлива та перспективна як входження Української церкви в підпорядкування патріарху Константинопольському. Заслуговує на увагу й модель організації державної влади в Україні, унормована в Конституції Пилипа Орлика 1710 року. Так праобраз законодавчої влади мала втілювати Генеральна Рада, до складу якої входили б генеральні старшини, цивільні полковники, генеральні радники (делегати від полків), полкові старшини, сотники й представники від Запорізької Січі. Генеральна Рада повинна була збиратися тричі на рік у християнські свята (на Різдво, Великдень і Покрову) та заслуховувати звіти гетьмана, питання про недовіру йому, а також обирати генеральну старшину за поданням Гетьмана тощо. Таким чином, пропонувалася організація козацького парламенту, відмінна від стихійних чорних рад часів Гетьманщини й дорадчих гетьманських рад.

Системний аналіз положень Бендерських конституцій 1710 року дозволяє зробити висновок про конституювання в цьому документі принципу розподілу влад і закріплення механізму стримувань і противаг

¹ Єдиний відомий на сьогодні україномовний оригінал знайдений у Російському державному архіві давніх актів у 2009 році київським істориком Олександром Алфьоровим. Копія передана О. Алфьоровим до Музею гетьманства в Києві. Рукопис написаний старорусською діловою мовою, якою користувалися на початку XVIII ст.

між гілками влади набагато, майже на вісімдесят років раніше, ніж це було зроблено в конституції США 1787 року, конституції Франції 1791 року, конституції Польщі 1791 року та в інших «старих» конституціях і конституційних актах Європи й Америки.

Конституція Гетьмана Пилипа Орлика 1710 року, на думку багатьох сучасних правознавців, так і не була втілена на практиці, оскільки в державі, формально утвореній за Прутським (1711 р.) та турецько-українським (1711–1712 рр.) договорами, і яка проіснувала до 1714 року, присутність козацтва була фрагментарною і лише у формі військових експедицій. Відомий український правник М. Василенко пише: «Договір Орлика не був проведений у життя. Цьому завадили тогочасні обставини. Переміг не протектор України – шведський король Карл XII, а противник Орлика й запоріжців – Петро І. З часу Прутського миру 1711 року пропала надія на повернення українських емігрантів на батьківщину» [3, с. 148]. Тож, як стверджує В. Шаповал, ця Конституція «... не мала прямого відношення до практики конституціоналізму» [33, с. 65].

Натомість інші українські вчені вважають цей важливий політико-правовий документ чинною Конституцією Правобережної України у 1711–1714 рр. Унікаючи дискусії з цього питання, зазначимо, що дослідження чинності Конституції гетьмана Пилипа Орлика 1710 року та пізнання її юридичної природи ще чекає на дослідників [22, с. 9-10]. При цьому, й одні, й інші українські правознавці фактично одноставні в оцінці унікальності Конституції Пилипа Орлика 1710 року для національного конституціоналізму та подальшої боротьби за українську державу.

Подальший розвиток конституційного права наповнював категорію «конституція» новим, більш прийнятним для її сучасного розуміння значенням. У XIX – на поч. XX ст. в європейському конституційному праві набуло поширення визначення конституції Г. Еллінека, який вважав, що конституція є сукупністю правоположень, що визначають вищі органи держави, порядок закликів їх до відправлення функцій, їх взаємні відносини й компетенцію, а також принципові положення індивіду щодо державної влади [7, с. 371].

Перша половина XX ст. збагатила теорію та практику українського конституціоналізму низкою конституцій і конституційних актів доби національно-визвольних змагань (революцій) 1917-1921 років. Окрім добре відомої вітчизняним правникам Конституції УНР 1918 року, у цей час з'являються й інші правові акти конституційного змісту (універсали УНР, Конституція ЗУНР та ін.) і проекти конституцій (Конституція УНР О. Ейхельмана, Тимчасова Конституція УНР В. Винниченка та ін.).

Щодо причин поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 років в Україні проведено багато досліджень, у тому числі й лідерами цих змагань (В. Винниченком, М. Грушевським, С. Дністрянським, О. Ейхельманом, П. Скоропадським, С. Шелухіним й ін.). Вбачається доречним навести узагальнення Я. Грицака щодо цих подій, який у своїй роботі «Нариси історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття» (2019 р.) пише: «Недостатня відданість ідеї державності з боку революційних еліт, які творили

лівоцентристські коаліції й перебували при владі від 1917-го, аж до 1920 року, з кількомісячною перервою на час правління Скоропадського. Замість державницької ідеї, вони пропонували народницький націоналізм або доктринерський соціалізм. З цим аргументом пов'язані твердження про незрілу партійну систему й недосвідчене керівництво» [4, с. 294]. Утім, основною вадою українських конституцій 1917-1921 рр. стає їх же нереалізованість через знищення української державності та входження України на 70 років до радянського «конституційного простору» з усіма його недоліками. Хоча і в середині ХХ ст. конституційні ідеї національного державотворення не втрачали актуальності для України.

Неординарним актом конституційного змісту став й Акт відновлення Української державности, виголошений 30 червня 1941 року в залі товариства «Просвіта» (м. Львів) головою Національних зборів Я. Стецьком. Довколо тексту цього Акта, його змісту й впливу на національне конституційне державотворення та правотворення існує багато міфів, значна частина яких бул сформована радянськими спецслужбами. Тож з метою неупередженості, наведемо текст цього історичного документу: «1. Волею Українського народу, Організації Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України. Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-большевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, визнає весь український народ не складати зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена суверенна українська влада. Суверенна українська влада запевнить українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб. 2. На Західних землях України твориться українська влада, яка підпорядковується українському національному урядові, що створиться у столиці України – Києві. Українська національно-революційна армія, що твориться на українській землі, боротиметься далі проти московської окупації за Суверенну Соборону Державу і новий, справедливий лад у цілому світі. Хай живе Суверенна Українська Держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів – Степан Бандера! Льва-Город, 30. червня, 1941 року» [13, с. 32].

Наведений Акт був підтриманий і українським духовенством: Голова Української католицької церкви митрополит А. Шептицький і Голова Української православної церкви на Волині митрополит Полікарп благословили його у своїх Пастирських листах. Ці листи були сповнені надії та патріотизму. Так митрополит Полікарп писав: «Любити Бога, любити Батьківщину – це найбільша чеснота. Служба Батьківщині – найбільший обов'язок» [13, с. 34]. Підтримка духовенства також посилювалася й сприйняттям цього Акта українською еміграцією. Очевидно, що Акт відновлення Української державности не був конституцією за визначенням. Він мав іншу місію: декларувати відродження національної державності в Україні та створення публічної влади (уряду) в столиці України – м. Києві, що на той час була столицею Української РСР. Вочевидь, в колишньому СРСР категорично не поділяли ці погляди. Водночас, і нацистська

Німеччина не підтримувала Акта відновлення Української державности, який викликав лють окупантів і хвилю терору з боку гестапо до українських «самостійників». У 1941-1942 рр. були зарештовані, вислані до концтабору «Аушвіц», закатовані та розстріляні активісти українського національного руху. Зокрема, нацистами були закатовані два брати С. Бандери – д-р Олекса та Василь [13, с. 40]. Подальші звинувачення націоналістів у «колаборанстві» з нацистською Німеччиною під час II світової війни стали свідомою вигадкою радянських спецслужб, та й Акт відновлення Української державности тривалий час невинуватено замовчувався в Україні. Свідомо залишаючи поза межами цієї статті аналіз т.з. «радянських конституцій», а саме конституцій Української РСР 1937 і 1978 років, які не лише легітимізували закріпачення України в складі колишнього СРСР, а й закріплювали широке коло прав і свобод людини та громадянина, відзначимо, що основною трагедією «радянського конституціоналізму» став феномен «юридичної» та «фактичної» конституції. Лише після проголошення незалежності України в 1991 році в Україні почала утверджуватися сучасна прозахідна модель конституціоналізму, яка отримала своє нормативне закріплення в Конституції України, прийнятій Верховною Радою України 28 червня 1996 року [9].

Щодо до визначення категорії «конституція» в юридичній науці, то представники різних правових шкіл у різні епохи по-різному тлумачили поняття конституції. Так представники природної школи права (Ж.-Ж. Руссо) розуміли під конституцією суспільний договір, який виражає волю народу; представники нормативістської школи (Г. Кельзен) – вираження абсолютної основоположної норми права; представники психологічної школи (Л. Й. Петражицький) – унормування усталених природних відносин між людиною, суспільством і державою; марксистської (А. Денисов, І. Трайнін) – вищий закон, що закріплює повновладдя правлячого класу, верховенство державної влади тощо [20, с. 85].

Оригінальні погляди на правову природу Конституції України сформувалися в незалежній Україні. На думку В. Шаповала, методологічні підходи щодо визначення категорії «конституція» ґрунтуються насамперед на нормативному та структурно-системному підходах, «... що можна вважати продовженням традиції, започаткованої в XIX ст. німецькими юристами і продовженої, зокрема, у радянському державознавстві» [33, с. 56]. Популярність позитивістських і неопозитивістських підходів щодо дослідження Основного Закону дійсно мала місце в роботах українських правознавців кін. XX ст.

Зокрема, В. Мелашенко одним із перших у незалежній Україні писав, що конституція – це, як правило, єдиний правовий акт або система таких актів, за допомогою яких народ чи органи держави, які виступають від його імені, встановлюють основні принципи устрою суспільства й держави, форми безпосередньої демократії, визначають статус державної влади та місцевого самоврядування, механізм їх здійснення, закріплюють права й свободи людини й громадянина [12, с. 89].

Відомий правознавець Ю. Тодика пропонував розуміти під Конституцією України єдиний нормативно-правовий акт, що має особливі

юридичні властивості, через який український народ виражає свою суверенну волю, утверджує основні принципи державного та суспільного ладу, визначає систему й структуру державної влади та місцевого самоврядування, механізми реалізації державно-владних повноважень, основи правового статусу, територіальний устрій держави [19, с. 12-13].

Але, уже в ХХІ ст. підходи щодо визначення сутності та змісту Конституції України змінюються. Позитивістські підходи до пізнання сутності та змісту конституції доповнюються природно-правовими, соціологічними, політологічними, інституційними й іншими підходами. Так О.Скрипнюк вважає, що Конституція України – це Основний Закон суспільства й держави, в якому втілюється та юридично закріплюється політична воля та законні інтереси українського народу, держави, територіальних громад й інших суб'єктів правотворення щодо регулювання основ конституційного ладу, прав і свобод людини й громадянина, безпосередньої демократії, організації та діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування та конституційної юстиції [16, с. 59].

Інший учений М.Савчин, обгрунтовуючи синтетичну теорію конституції, відзначає наступне: *«Конституція виконує функцію легітимації суспільного порядку. ... З інституційної точки зору конституція втілюється у забезпеченні консолідації демократії, представництва народу шляхом проведення вільних і періодичних виборів, режимі парламентаризму та судовому конституційному контролі. У нормативному розумінні конституція містить як норми з конкретними приписами, так і норми, що визначають загальні правові засади втручання публічної влади у приватне життя індивіда. Таким чином, конституція у нормативному сенсі поширюється як на сферу публічного, так і приватного права»* [15, с. 74].

Слід звернути увагу, що конституція донині залишається найбільшим юридичним здобутком насамперед суспільства, адже вона не лише утверджує та захищає основоположні права та свободи людини, а й обмежує в легітимний спосіб будь-які можливості для узурпації влади в державі. При цьому, очевидним є те, що призначення конституції полягає в регулюванні найважливіших відносин у суспільстві та державі.

Іще у кін. ХVІІІ ст. Вільгельм фон Гумбольдт у своїй роботі «Про межі державної діяльності» писав, що держава не повинна щодо громадян «... робити жодного кроку далі, ніж це необхідно для їх безпеки одне від одного й від зовнішніх ворогів» [5, с. 48]. Нині цей важливий принцип ідеології лібертаріанства звучить привабливо, але його реалізація в державах, виголошених у конституціях як соціальні, включаючи й Україну, вбачається нездійсненним.

Отже, конституція в ХХІ ст., у власному розумінні цього слова, є складним багатостороннім суспільним договором (між громадянським суспільством і державою, між політичними силами й фінансово-економічними групами, між корінними народами національними меншинами *etc*), втіленим, як правило, Основний Закон держави й суспільства, який має найвищу юридичну силу, регулює найважливіші

суспільні відносини, має особливий порядок прийняття та внесення до неї змін і її охорони.

Узагальнюючи існуючі погляди учених-конституціоналістів щодо сутності та змісту Конституції України, а також пріоритети оновлення Основного Закону в сучасних політико-правових реаліях, можна стверджувати, що Конституція України – це єдиний наділений найвищою юридичною силою та гарантований державою і суспільством правовий акт, через який український народ та українська держава виражають свою суверенну волю й реалізують легітимні інтереси, утворюючи основи конституційного ладу України, конституційні основи розвитку громадянського суспільства та його інститутів, загальні засади конституційно-правового статусу людини, принципи та інститути реалізації народовладдя, встановлюють систему, організацію та повноваження органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також конституційно-правовий статус АР Крим, конституують механізми реалізації державно-владних повноважень й адміністративно-територіальний устрій держави [20, с. 86].

Це визначення дає найбільш загальні уявлення про юридичні властивості та якості Конституції України, які визначають її сутність, зміст, походження, юридичну силу, систему та структуру, форму та умови дії в умовах сьогодення. До того ж, нині Основний Закон усе частіше досліджується як багатоаспектне явище конституційно-правового життя. Зокрема, правознавці дедалі частіше звертають увагу на Конституцію України як джерело права, систему правовідносин, складову правосвідомості учасників конституційного процесу, предмет й одночасно поле для конституційної конфліктології [1, 8] тощо.

Конституція України є продуктом й одночасно стрижнем розвитку такого складного політико-правового феномена, як «конституціоналізм». Зміст цієї категорії опосередковує роль і місце Конституції України в правовій системі, суспільстві та державі, засвідчує її верховенство в регулюванні суспільних відносин. Щодо сутності та змісту категорії «конституціоналізм», правознавці висловлюють різні точки зору. Зокрема, С. Речицький пише, що враховуючи факт винайдення США першої й донині діючої конституції, «... конституціоналізм можна вважати правовим американізмом» [14, с. 376]. При цьому, вчений вважає, що сенсом органічного конституціоналізму є «... свобода і ринок», які вражають сучасників до сьогодні. В. Речицький також наголошує на відсутності європейських стандартів конституціоналізму; можна стверджувати лише про «європейський рівень конституціоналізму» [14, с. 378].

Відомий мислитель Фридрих фон Хайек у своїй роботі «Конституція свободи» (1960 р.) писав щодо сутності конституціоналізму в ліберальному суспільстві наступне: «Конституціоналізм означає, що вся влада ґрунтується на розумінні – вона буде здійснюватися відповідно з загальноприйнятими принципами, а люди, яким надана влада, обрані тому, що, як вважається, саме вони будуть робити те, що є правильним, а не для того, щоб усе, що вони зроблять, вважалось правильним. Він заснований врешті на розумінні, що влада за своєю сутністю – не фізичний факт, а стан розумів, який змушує людей підкорюватися» [29, с. 237].

Проте більш прагматично до визначення конституціоналізму підходить В. Шаповал. На його думку: «Конституціоналізм – це смислова триєдність, яку становлять політико-правова ідеологія, сформована в період виникнення передумов революцій і самих революцій XVII-XVIII ст. в Європі і Америці, а також відповідне правове регулювання і правозастосування, що спіралися і спираються на цю ідеологію. ... При цьому конституціоналізм об'єктивно корегується у ході суспільної еволюції» [33, с. 55].

До того ж, як зазначає А. Крусян, формуючи власну модель конституціоналізму, кожна держава має спиратися саме на те, що конституціоналізм передусім був і залишається ідейним, інституціональним, конституційно-правовим антиподом необмеженої всюдозволеності публічної влади [11, с. 6]. При цьому, саме конституція є найнадійнішим запобіжником щодо упередження свавілля публічної влади та потурання прав і свобод людини в демократичних державах.

Щодо сутності конституціоналізму та його співвідношення з конституцією вітчизняні правознавці висловлювали різні погляди. Так свого часу В. Ф. Мелашенко писав, що конституціоналізм слід розуміти як складне системне утворення, елементами якого є фактична та юридична конституція, конституційна теорія, конституційні відносини, конституційна правосвідомість, конституційна законність і правопорядок [10, с. 104]. На думку О. В. Совгирі та Н. В. Шукліної, систему українського конституціоналізму становлять наступні: 1) чинна Конституція України як нормативно-правовий акт; 2) теорія, історія, ідеологія Конституції України; 3) існуючий конституційний лад. У взаємодії ці елементи формують нормативно-правові, наукові, історичні, ідеологічні та організаційні основи конституціоналізму [17, с. 53]. Отже, конституція є стрижнем, квінтисенцією конституціоналізму як правового режиму, який ґрунтується на верховенстві конституції суспільстві та державі при її беззаперечній легітимності. Конституціоналізм залишається на сьогодні також важливою об'єднавчою для громадянського суспільства та правової держави правовою ідеологією, яка забезпечує їх подальший розвиток, заснований на взаємній повазі та відповідальності одне перед одним.

Висновки. Узагальнюючи, можна стверджувати, що Конституція України є результатом і водночас визначальним складником національного конституціоналізму, під яким слід розуміти упорядковану сукупність (систему) історично сформованих ідеологічно-правових світоглядних поглядів на способи й методи ефективного регулювання конституційних правовідносин, об'єктивно сформовану систему конституційного права, систему конституційного законодавства, стрижнем якої виступає Основний Закон, систему конституційно-правової науки й освіти, а також усталену конституційну правотворчу та правозастосовну практику. При цьому дихотомічний взаємозв'язок Конституції України й конституціоналізму є не лише закономірним, а й бажаним для розвитку конституційної правової держави [20, с. 91-92].

Розвиток вітчизняного конституціоналізму на сучасному етапі має свої особливості, зумовлені анексією АР Крим та здійсненням ОСС на Сході України, проведенням виборів глави держави й парламенту та відповідними

політико-правовими й державно-владними змінами тощо. Водночас саме конституціоналізм як сприятливий правовий режим забезпечення верховенства Конституції України у суспільстві та державі залишається найбільш надійним запобіжником від порушення основоположних прав і свобод людини, узурпації влади та делегітимації самого Основного Закону.

У цьому сенсі слушним буде заклик до українських політиків, державних і громадських діячів, усіх громадян щодо конституціоналізації: побудови всіх відносин у суспільстві та державі виключно на принципах і букві Конституції України, а також відмова від толерування будь-яких позаконституційних «компромісів», «винятків» і «паралельних правил», які в кінцевому результаті підривають авторитет Конституції України та порушують права й свободи людини.

Використані джерела:

1. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : монографія. Харків : Право, 2008. 220 с.
2. Барабаш Ю. Г. Нариси з конституційного права : зб. наук. пр. Харків : Право, 2012. 160 с.
3. Василенко М. П. Конституция Филиппа Орлика / Академічна юридична думка / уклад. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарчук ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Ін Юре, 1998. С. 133-153.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
5. Гумбольдт В. фон. О пределах государственной деятельности / В. фон Гумбольдт ; пер. с нем. Москва : Социум, 2019. 287 с.
6. Дністрянський С. Теорія конституції // Стецюк П. Б. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів, 1999. 232 с.
7. Еллинек Г. Общее учение о государстве. СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. 752 с.
8. Волянська Г. М., Оніщук М. В., Савчин М. В. та ін. Конституційна конфліктологія (конституційні механізми подолання політичних криз) : посібник / за ред. М. В. Савчина, В. Л. Федоренка. Київ : Ін-т громадян. суспільства, 2008. 286 с.
9. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Конституційне право України : підручник для юрид. вузів / за ред. проф. В. Ф. Погорілка. Київ : Наукова думка, 1999. 734 с.
11. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
12. Мелашенко В. Ф. Основи конституційного права України : курс лекцій для студентів. Київ : Вентурі, 1995. 240 с.
13. Мірчук П. Акт відновлення Української державності 30. червня 1941 року: його генеза та політичне й історичне значення. Нью Йорк : Видання Головної Управи Організації Оборони Чотирьох Свобід України, 1952. 64 с.
14. Речицкий В. Политический предмет конституции. Київ : Дух і Літера, 2012. 728 с.
15. Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монограф. Ужгород : РІК-У, 2018. 400 с.

16. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання. Харків : Право, 2009. 468 с.
17. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України: повний курс : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 556 с.
18. Стецюк П. Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму: посібн. для студентів. Ч. 1. Львів : Астролябія, 2003. 232 с.
19. Тодика Ю. М. Конституція України: проблеми теорії і практики: монографія. Харків : Факт, 2000. 608 с.
20. Федоренко В.Л. Конституційне право України : підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
21. Федоренко В. Л. Конституціоналізм і революції. *Право України*. 2018. № 4. С. 64-92.
22. Федоренко В. Л. Конституція Гетьмана Пилипа Орлика 1710 року: 300 років досвіду українського конституціоналізму. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 3. С. 6-11.
23. Федоренко В.Л. Конституція України: від прийняття до Конституційної Асамблеї. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 6. С. 15-21.
24. Федоренко В.Л. Конституція України: генезис, проблеми, шляхи і перспективи удосконалення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 6. С. 6-11.
25. Федоренко В. Л. Конституція України і система національного конституційного права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 7. С. 47-55.
26. Федоренко В. Л., Носенко О. В. Конституція України: поняття та юридичні властивості. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 2. Спецвипуск «Конституційний процес в Україні». С. 188-194.
27. Федоренко В. Л. Конституція України: правова природа та законодавче забезпечення реалізації її положень в сфері прав людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2010. № 3. С. 5-14.
28. Нестерович В. Ф. Виборче право як підгалузь конституційного права України. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 44-49.
29. Хайек Ф. А. фон. Конституция свободы / пер. с англ. Москва : Новое изд-во, 2018. 528 с.
30. Нестерович В.Ф. Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів: проблеми конституційної теорії та практики : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 736 с.
31. Нестерович В.Ф. Практикум з Конституційного права України. Київ : Видавництво Ліра-К, 2018. 640 с.
32. Чичерин Б. Н. О народном представительстве. СПб : Наука, 2016. 511 с.
33. Шаповал В. М. Феномен конституційного права: монограф. Київ : Інститут закон. Верховної Ради України, 2017. 423 с.
34. Скрипнюк О. В., Федоренко В. Л., Барабаш Ю. Г., Берназюк Я. О. та ін. Нормотворча діяльність Президента України та її нормопроєктне забезпечення : монографія. Київ : НАДУ, 2011. 344 с.

References

1. Barabash Yu. H. Derzhavno-pravovi konflikty v teorii ta praktytsi konstytutsiinoho prava : monohrafiia. Kharkiv : Pravo, 2008. 220 s.

2. Barabash Yu. H. Narysy z konstytutsiinoho prava : zb. nauk. pr. Kharkiv : Pravo, 2012. 160 s.
3. Vasylenko M. P. Konstytutsyia Fylyppa Orlyka / Akademichna yurydychna dumka / uklad. : I. B. Usenko, T. I. Bondarchuk ; za zah. red. Yu.S. Shemshuchenka. Kyiv : In Yure, 1998. S. 133-153.
4. Hrytsak Ya. Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi natsii XIX-XX stolittia. Kyiv : Yakaboo Publishing, 2019. 656 s.
5. Humbolt V. fon. O predelakh gosudarstvennoi deiatelnosti / V. fon Humboldt ; per. s nem. Moskva : Sotsyum, 2019. 287 s.
6. Dnistrianskyi S. Teoriia konstytutsii // Stetsiuk P. B. Stanislav Dnistrianskyi yak konstytutsionalist. Lviv, 1999. 232 s.
7. Ellynek H. Obshchee uchenye o gosudarstve. SPb. : Yurydycheskyi tsentr Press, 2004. 752 s.
8. Volianska H. M., Onishchuk M. V., Savchyn M. V. ta in. Konstytutsiina konfliktolohiia (konstytutsiini mekhanizmy podolannia politychnykh kryz) : posibnyk / za red. M. V. Savchyna, V. L. Fedorenka. Kyiv : In-t hromadian. suspilstva, 2008. 286 s.
9. Konstytutsiia Ukrainy : pryiniata na p'iatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141.
10. Konstytutsiine pravo Ukrainy : pidruchnyk dlia yuryd. vuziv / za red. prof. V. F. Pohorilka. Kyiv : Naukova dumka, 1999. 734 s.
11. Krusian A.R. Suchasnyi ukraïnskyi konstytutsionalizm : monohrafiia. Kyiv : Yurinkom Inter, 2010. 560 s.
12. Melashchenko V. F. Osnovy konstytutsiinoho prava Ukrainy : kurs lektsii dlia studentiv. Kyiv : Venturi, 1995. 240 s.
13. Mirchuk P. Akt vidnovlennia Ukraïnskoï derzhavnosti 30. chervnia 1941 roku: yoho heneza ta politychne y istorychne znachennia. Niu York : Vydannia Holovnoi Upravy Orhanizatsii Oborony Chotyrok Svobod Ukrainy, 1952. 64 s.
14. Rechyt'skyi V. Politycheskyi predmet konstytutsyy. Kyiv : Dukh i Litera, 2012. 728 s.
15. Savchyn M. V. Suchasni tendentsii konstytutsionalizmu u konteksti hlobalizatsii ta pravovoho pliuralizmu : monohraf. Uzhhorod : RIK-U, 2018. 400 s.
16. Skrypniuk O. V. Kurs suchasnoho konstytutsiinoho prava Ukrainy: akademichne vydannia. Kharkiv : Pravo, 2009. 468 s.
17. Sovhyria O. V., Shuklina N. H. Konstytutsiine pravo Ukrainy: povnyi kurs : navch. posibnyk. Kyiv : Yurinkom Inter, 2018. 556 s.
18. Stetsiuk P. B. Osnovy teorii konstytutsii ta konstytutsionalizmu: posibn. dlia studentiv. Ch. 1. Lviv : Astroliabiia, 2003. 232 s.
19. Todyka Yu. M. Konstytutsiia Ukrainy: problemy teorii i praktyky: monohrafiia. Kharkiv : Fakt, 2000. 608 s.
20. Fedorenko V.L. Konstytutsiine pravo Ukrainy : pidruch. / Do 20-oi richnytsi Konstytutsii Ukrainy ta 25-oi richnytsi nezalezhnosti Ukrainy. Kyiv : Vydavnytstvo Lira-K, 2016. 616 s.
21. Fedorenko V. L. Konstytutsionalizm i revoliutsii. *Pravo Ukrainy*. 2018. № 4. S. 64-92.
22. Fedorenko V. L. Konstytutsiia Hetmana Pylypa Orlyka 1710 roku: 300 rokiv dosvidu ukraïnskoho konstytutsionalizmu. *Biuletën Ministerstva yustyt'sii Ukrainy*. 2010. № 3. S. 6-11.

23. Fedorenko V.L. Konstytutsiia Ukrainy: vid pryiniattia do Konstytutsiinoi Asamblei. *Biuletен Ministerstva yustyttsii Ukrainy*. 2012. № 6. S. 15-21.
24. Fedorenko V.L. Konstytutsiia Ukrainy: henezys, problemy, shliakhy i perspektyvy udoskonalennia. *Biuletен Ministerstva yustyttsii Ukrainy*. 2015. № 6. S. 6-11.
25. Fedorenko V. L. Konstytutsiia Ukrainy i systema natsionalnoho konstytutsiinoho prava. *Biuletен Ministerstva yustyttsii Ukrainy*. 2009. № 7. S. 47-55.
26. Fedorenko V. L., Nosenko O. V. Konstytutsiia Ukrainy: poniattia ta yurydychni vlastyvosti. *Stratehichni priorityty*. 2008. № 2. Spetsvypusk «Konstytutsiinyi protses v Ukraini». S. 188-194.
27. Fedorenko V. L. Konstytutsiia Ukrainy: pravova pryroda ta zakonodavche zabezpechennia realizatsii yii polozhen v sferi prav liudyny. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka*. 2010. № 3. S. 5-14.
28. Nesterovych V. F. Vyborsche pravo yak pidhaluz konstytutsiinoho prava Ukrainy. *Pravo i suspilstvo*. 2018. № 3. S. 44-49.
29. Khaiek F. A. fon. Konstytutsiia svobody / per. s anhl. Moskva : Novoe yzd-vo, 2018. 528 s.
30. Nesterovych V.F. Vplyv hromadskosti na pryiniattia normatyvno-pravovykh aktiv: problemy konstytutsiinoi teorii ta praktyky : monohrafiia. Luhansk : RVV LDUVS im. E.O. Didorenka, 2014. 736 s.
31. Nesterovych V.F. Praktykum z Konstytutsiinoho prava Ukrainy. Kyiv : Vydavnytstvo Lira-K, 2018. 640 s.
32. Chycheryn B. N. O narodnom predstavystelstve. SPb : Nauka, 2016. 511 s.
33. Shapoval V. M. Fenomen konstytutsiinoho prava: monohraf. Kyiv : Instytut zakon. Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2017. 423 s.
34. Skrypniuk O. V., Fedorenko V. L., Barabash Yu. H., Bernaziuk Ya. O. ta in. Normotvorcha diialnist Prezydenta Ukrainy ta yii normoproektnе zabezpechennia : monohrafiia. Kyiv : NADU, 2011. 344 s.

Стаття надійшла до редколегії 12.05.2019

Федоренко В. Л.,

доктор юридических наук, профессор,
директор Научно-исследовательского центра судебной экспертизы по
вопросам интеллектуальной собственности
Министерства юстиции Украины,
заслуженный юрист Украины,
судебный эксперт высшего квалификационного класса
(г. Киев, Украина)

КОНСТИТУЦИЯ И КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ: СУЩНОСТЬ, СМЫСЛЫ И ВЗАИМОУСЛОВЛЕННОСТЬ

Публикация приурочена исследованию происхождения и понятия категории «конституция», ее взаимосвязям с категорией «конституционализм» в современных демократических правовых государствах. Анализируются истоки украинских конституций и конституционных актов от Конституции Пилипа Орлика (1710) - действующей Конституции Украины (1996). Обобщаются и

систематизуються найбільш розпространенні підходи к определению сущности конституцій и их смысла для развития общества и государства: позитивистский, естественно-правовой, социологический, политологический, институциональный, синтетический и тому подобное.

Ключевые слова: конституція; основний закон; Конституція України; Конституція Пилипа Орлика; конституціоналізм; конституціоналізації.

Fedorenko V.,

doctor of law, professor, director of the Scientific & Research center
of forensic expertise on intellectual property
of the Ministry of justice of Ukraine,
honored lawyer of Ukraine,
forensic expert of the higher qualification class
(Kyiv, Ukraine)

CONSTITUTION AND CONSTITUTIONALISM: ESSENCE, MEANINGS AND INTERCONNECTEDNESS

The publication is accustomed to the study of the origin and concept of the category "constitution", its interconnections with the category "constitutionalism" in modern democratic legal states. The sources of Ukrainian constitutions and constitutional acts from the Constitution of Pylyp Orlyk in 1710 - to the current Constitution of Ukraine in 1996 are analyzed. The author summarizes and systematizes the most widespread approaches to the definition of the essence of constitutions and their meaning for the development of society and the state: positivist, natural law, sociological, political, institutional, synthetic, etc.

It is concluded that the Constitution of Ukraine is the only legal act guaranteed by the state and society through which the Ukrainian people and the Ukrainian state express their sovereign will and realize legitimate interests, by approving the foundations of the constitutional system of Ukraine, the constitutional foundations of the development of civil society and its institutes, general principles of the constitutional and legal status of a person, principles and institutions of realization of democracy, establish a system, organization and authority bodies of state power and local self-government, as well as the constitutional and legal status of the Autonomous Republic of Crimea, establish mechanisms for the implementation of state power powers and the administrative-territorial structure of the state.

The mutual doctrinal and substantive-functional relationship between constitutions and constitutionalism in modern states, as an example of Ukraine, was explored and analyzed. It is substantiated that the Constitution of Ukraine is the result and at the same time determining the constituent of national constitutionalism, which should be understood as an ordered set (system) of historically formed ideological and legal philosophical views on methods and methods of effective regulation of constitutional legal relations, objectively formed system of constitutional law, system of constitutional legislation, the core of which is the Basic Law, the system of constitutional and

legal science and education, as well as the established constitutional into law-making and law enforcement practice.

Key words: constitution; the Basic law; Constitution of Ukraine; The Constitution of Pylyp Orlyk; constitutionalism; constitutionalization.